

Qabul qilindi: 03.04.2025

Chop etildi: 31.05.2025

UDK: 811.512:001

QARAQALPAQ TILINDEGI «JÜREK» KOMPONENTLI SOMATIKALÍQ FRAZEOLIGIZMLERDÍŇ IZERTLENIWI

Qayıpnazarova Ulbanu Ungarbayevna

*Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti
(nomersiz jay, P.Seytov kóshesi, 230203, Nókis) tayanış
doktorantı*

QORAQALPOQ TILIDAGI "YURAK" KOMPONENTLI SOMATIK FRAZEOLIGIZMLARNING TADQIQI

Qayıpnazarova Ulbanu Ungarbaevna

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogik instituti
(raqamsiz uy, P.Seytov ko'chasi, 230203, Nukus) tayanch
doktoranti*

ИССЛЕДОВАНИЕ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ “СЕРДЦЕ” В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Кайпназарова Улбану Унгарбаевна

*докторант Нукусского государственного педагогического
института имени Ажинияза (дом без номера, улица
П.Сейтова, 230203, Нукус)*

STUDY OF SOMATIC PHRASEOLOGY WITH THE COMPONENT “HEART” IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Kaipnazarova Ulbanu Ungarbaevna

*doctoral student of the Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz (numberless house, P. Seitov Street, 230203,
Nukus)*

<https://orcid.org/0009-0002-6491-0364>,

e-mail:

ulbanu.kaipnazarova@ndpi.uz

Annotatsiya. Maqalada somatikalıq frazeologizmlerdiŇ payda bolıwı hám qaraqalpaq tilindegi “júrek” komponentli somatikalıq frazeologizmlerdiŇ úyreniliwine toqtap ótildi. “Júrek” komponentli somatikalıq frazeologizmlerdi izertlegen ilimpazlardıń kitap hám ilimiy miynetlerinen mısallar berilip analizlendi. Qaraqalpaq tilinde somatikalıq frazeologizmlerdi úyreniwde búgingi kúndegi aktual máseleler kórip shıǵıldı.

Gilt sózler: lingvokulturologiya, kognitologiya, koncept, somatikalıq frazeologizm.

Аннотация. В статье рассматривается возникновение соматических фразеологизмов и изучение соматических фразеологизмов с компонентом "сердце" в каракалпакском языке. Приведены и проанализированы примеры из книг и научных работ ученых, изучавших соматические фразеологизмы с компонентом "сердце." В каракалпакском языке в фразеологическом направлении рассмотрены актуальные проблемы сегодняшнего дня.

Ключевые слова: лингвокультурология, когнитология, концепт, соматическая фразеологизм.

Annotation. The article examines the emergence of somatic phraseological units and the study of somatic phraseological units with the "heart" component in the Karakalpak language. Examples from books and scientific works of scholars who have studied somatic phraseological units with the component "heart" are cited and analyzed. In the phraseological direction of the Karakalpak language, current pressing issues are considered.

Keywords: *linguoculturology, cognitive science, concept, somatic phraseologism.*

Kirisiw. XXI ásirge kelip, til biliminde kognitologiya, lingvokulturologiya sıyaqlı jańa baǵdarlarǵıń payda bolıwı menen “koncept” túsiniqleri tıykarǵı orındı iyeley basladı. Nátiyjede, somatikalıq frazeologizmlerdi kognitiv usılda úyreniliwi til bilimindegi izertlew jumıslarınıń áhmiyetli máseleleriniń birine aylandırdı.

Frazeologizmlerdiń kópshiligi adamnıń dunyadaǵı ornı, átrapındaǵı bolıp atırǵan qubılıslarǵa óz qatnasın, reaksiyasın, sezimlerin hám kózqarasın obrazlı túrde bayanlawǵa xızmet etedi. Rus tilshisi A.M.Emirovanıń pikirinshe: «Insan denesi, insan baqlawınıń eń qolaylı hám úyreniletuǵın obyektı bolıp, sol sebepli insan ushın óziniń kosmostaǵı baǵdarın, onıń átirapındaǵı dúnyanı bahalawdı, birinshi náwbette, óz ara denesiniń bólimlerin qolaylastırıw bolıp tabıladı» – dep aytıp ótedi [1]. Demek, somatikalıq frazeologizmler – insan dene músheleri arqalı dúnyanı, átrapındaǵı waqıyalardı seziwi jáne de óz is-háreketleri arqalı jaqsı, jamandı ańlawı, xalıqtıń uǵım, túsiniqlerin óziniń dene múshelerine baylanıslı túrde túsiniwi desek boladı.

Túrkiy tillerde, sonıń ishinde, qaraqalpaq tili de óziniń jeke leksikalıq ózgesheliklerine iye. Bul ózgesheliklerdiń ishinde somatikalıq frazeologizmler basqa frazeologizmlerge salıstırǵanda ádewir basım bolıp keledi. Tilimizde qollanılıp júrgen frazeologizmlerdiń kópshiligi adam dene músheleriniń atları menen baylanıslı. R. M. Vaintraubtıń atap ótiwinshe, hárqanday tildin frazeologiyalıq quramınıń 30% ın somatizmler quraydı. A. D. Reyxshteyn bunı pútkil tildin frazeologiyalıq sistemasınıń óz ara antropocentrizmi (kelip shıǵıwı hám iskerligi) menen baylanıstıradı [2]. A.D.Reyxshteynniń bildirgen pikirın tolıqlay durıs dep esaplasaq boladı. Sebebi til iliminde antropocentrizm – eń birinshi orınǵa tilden paydalanıwshı, insandı qoyadı. Sonlıqtan da frazeologizmlerdiń kópshiligi insanlardıń turmıs tárizinen hám sol turmısta jasaytuǵın xalıqtıń milliy ózgeshelik belgilerin óz boyına sińdiredi.

Ádebiyatlar analizi hám nátiyjeler. Qaraqalpaq tiliniń leksikasın izertlegen ilimpaz E.Berdimuratov frazeologiyalıq sóz dizbekleri boyınsha aytqan pikirlerinde, adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbeklerine itibar qaratıp,

«kóz», «til», «awız», «júrek», «ayaq» sózlerine baylanıslı frazeologizmlerdi atap ótedi [3;136].

Qaraqalpaq tiliniń qısqaasha frazeologiyalıq sozligi J.Eshbaev tárepinen dúzilgen. Onda somatikalıq frazeologizmler sózlik qorınıń úlken bólegin quraydı. Miynet qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sózligi jónindegi birinshi tájriybe bolıp esaplanadı[4;1].Sózlikte «júrek» komponentli 29 somatikalıq frazeologizm berilgen. Sozliktiń jetiskenligi hár bir frazeologizmge folklor hám kórkem shıǵarmalardan mısallar keltirilip, onıń mánisi tolıqlay ashıp berilgen. 2018 – jılı Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlardıń “Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi” kitabında tilimizde keń qollanılauıǵın frazeologizmlerdiń túsindirmesi berilgen. Hár bir frazeologizmnıń mánisine túsiniq berilip, olardıń qollanıluwındaǵı hár qıylı formaları, sinonimleri hám antonimleri kórsetilgen[5]. Sózlikte 110 «júrek» komponentli frazeologizm berilgen. Biraq, kórkem shıǵarmalardan mısallar berilip kórsetilmegen.

Qaraqalpaq tilinde I.Yusupovtıń shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń stillik qollanıluwı G.Allambergenova tárepinen izertlendi. Avtordıń “I.Yusupov poeziyasında somatikalıq frazeologizmlerdiń stillik qollanıluwı” degen maqalasında «júrek» komponentli frazeologizmlerdi hár qıylı tiplerge bólip kórsetedi.

Mısalı, psixologiyalıq halatlardı baylanıslı frazeologizmler: Miriwbettiń nurın quyıp janlarǵa, *Júrek sháwkindesip*, quwantıp eldi. (I.Y. «Begligińdi buzba sen»).

Qorqıw halatına baylanıslı somatikalıq frazeologizmler:

Júregim dawamas endi kórmege, Mákanlap alıpsań óziń, bayıwlı. (I.Y. «Bayıwlı») [6;12]

G.Allambergenova shayır shıǵarmalarınıń tilin izertlew hám úyreniw arqalı tildin basqa leksikalıq birliklerinen ayırıqshalanıw turatuǵın somatikalıq frazeologizmlerdiń stillik ózgesheliklerin anıqlap, mánilik ózgesheliklerin mısallar menen sheber túrde anıq kórsetken.

Somatikalıq frazeologizmler boyınsha aymaqlıq ózgeshelikke iye izertlew jumısları da bar. Qaraqalpaqstan aymaǵında jasawshı qazaq millet wákilleriniń tilindegi usınday ózgeshelikler B.Bekniyazovtıń «Qaraqalpaqstan qazaqları tilindegi somatikalıq frazeologizmlerdiń

lingvomádeniy analizi» degen dissertaciya jumısının II babında «júrek» konceptine toqtalıp ótedi. Mısalı, adamnıń minez-qulıq belgisin ańlatıwda: *júregi qara, júregi tas bolıw*. Júrek sózi menen kelgen frazeologizmler ishtey, as siniriw menen baylanıslı mánilerdi bildiredi: *júregi awzına keliw- awqattıń sinbewi, júreklew- jegen astıń sinbewi*. Adamnıń saqıy, kishi peyil ekenligin ańlatıwı: *júregi awzınan kórinedi, attıń júregindey* [7;66].

Avtordıń izertlew jumısında dialektlik somatizmlerde «júrek» koncepti insan mádeniyatınıń eń baslı uǵımlarınıń elementleri ekenligi kórsetilip, mánis-mazmunın ózinde qamtıytuǵın birlik sıpatında ashıp berilgen.

S.Shınnazarovnıń «T.Qayıpbergenov shıǵarmalarında somatikalıq frazeologizmler» monografiyasında somatikalıq frazeologizmlerdiń semantikalıq, strukturalıq, stillik túrleri haqqında sóz etilgen. Miynetniń jetiskenligi sıpatında túrkiy til bilimindegi frazeologizmlerdiń izertleniw máseleleri hám somatikalıq frazeologizmler haqqında keń túrde túsiniq berilip, kitap sońında usınılǵan T.Qayıpbergenovtıń «Maman biy ápsanası» romanındaǵı qollanılǵan somatikalıq frazeologizmlerdiń sózligin ayrıqsha atap ótiwge boladı. Mısalı, «Qaraqalpaqlar qabırǵasınan júregi kórinip turǵan xalıq» dep atadı. («Maman biy ápsanası» 91-bet)

Mısalda *júrek* sózi tirek sóz sıpatında qatnasqan bul frazeologizm *qabırǵasınan júregi kóringen*-oǵada sada, kewlinde jamanlıq oyı joq, sahrayı qaraqalpaq xalqınıń asa aq kókirekligi, keńpeyilligi sóz etilgen. -Embergenov penen Zarip qızın óltirip barsaq, *júregin sheńgellep* iyshan waq demeydi! («Qaraqalpaq qızı» 452-bet) Mısalda *júrekti sheńgellew*- adamnıń jan aybattaǵı háreketi kúshli máni ottenigine iye bolıp kelgen. Adamnıń arpalıslı sezimin ańlatıw ushın paydalanılǵan [8;27]. Bunnan basqa da somatikalıq frazeologizmlerge kóplegen mısallar keltirilip analizlengen. Avtor óz miynetinde T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarından paydalanıp, qaraqalpaq tiliniń somatikalıq frazeologizmlerge oǵada bay ekenligin hám olardıń stillik, obrazlılıq penen qollanılǵanlıǵın ashıp kórsetken.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler hár qıylı mánilik toparlarǵa iye bolıp, olardıń kópshiligi somatikalıq frazeologizmlerdi quraydı. «Júrek» komponentli somatikalıq frazeologizmler adamnıń sezim múshesi bolıp esaplanadı. Júrek adam boyındaǵı tek sezimdi

emociyanı ǵana emes, kúliw, oylaw, qıynalıw, azaplanıw, muxabbattıń oyanıwı, ar-namıs sezimlerin de bildiredi.

Joqarıdaǵı ilimiy pikirlerden kelip shıǵıp, tómendegidey sheshim shıǵarıwımızǵa boladı:

1. Qaraqalpaq tilindegi belgili sóz sheberleriniń kórkem shıǵarmalarından somatikalıq frazeologizmlerdi jıynaw hám sózlik jaratıw.
2. Kórkem shıǵarmalar quramında kelgen somatikalıq frazeologizmlerdiń imla sózligin jaratıw.
3. Folklorlıq shıǵarmalar quramındaǵı somatikalıq frazeologizmler sózligin jaratıw.
4. Klassik shayır shıǵarmalarında qollanılǵan frazeologiyalıq sózlikler jaratıw.
6. Eski túrkiy tilindegi hám házirgi qaraqalpaq tilindegi qollanılatuǵın frazeologizmler sózliklerin jaratıw búgingi kúndegi áhmiyetli máslelerdiń biri bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте / А.М. Эмирова. – Ташкент, 1988. – 92 с.
2. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии / А.Д. Райхштейн. – М.: Высшая школа, 1980. – 143 с.
3. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тилинің лексикологиясы. – Нөкіс: «Билим», 1994. 186-бет.
4. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1985.
5. Қ.Пахратдинов, Қ.Бекниязов. Қарақалпақ тилинің фразеологиялық сөзлиги. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2018.
6. Г.Алламбергенова. И.Юсупов поэзиясында соматикалық фразеологизмлердің стильлик қолланыуы. Ілим hám jámiiyet. №4. 2018.
7. Б.Бекниязов. Қарақалпақстан қазақлары тилиндеги соматикалық фразеологизмлердің лингвомәдений анализи. Фил.ил.бойынша. философия. док. дисс. - Нөкіс. 2021. 125.6.
8. S.Shınnazarova. T.Qayıpbergenov shıǵarmalarında somatikalıq frazeologizmler. – Nukus. “Golden Print Nukus”, 2024.-B.100.